

Ірина Бабій (Івано-Франківськ)

Типологія дескриптивних конструкцій у сучасній “малій прозі”: структурні параметри

Розвиток сучасної лінгвістики характеризується посиленням інтересом до семантичних та структурних особливостей мовних одиниць різних рівнів. **Мета** пропонованої статті – висвітлення одного із фрагментів класифікаційної схеми (формально-структурної типології) **дескрипцій** – лексичних зворотів, основними функціями яких є опис і кваліфікація відповідних денотатів (у дескрипціях актуалізуються їх різноманітні, різнопланові ознаки), а також здійснення референції до них (співвіднесення об’єктів позамовної дійсності з мовними знаками). Дослідження ґрунтується на матеріалі “малої прози” кінця ХХ – початку ХХІ століття – новел, оповідань, етюдів тощо, які становлять багатий, але опрацьований тільки частково (з погляду лінгвістики) пласт сучасної української літератури.

Незважаючи на те, що окремі аспекти описових конструкцій, які виконують роль непрямих номінацій осіб, розглядаються протягом тривалого часу представниками різних галузей мовознавчої науки, структурні особливості дескрипцій вивчені недостатньо повно, що підтверджує **актуальність** обраної теми. Так, Л.Куриляк [7] кваліфікувала дескрипції як один із елементів кореферентних рядів у сучасному українському текстотворенні; І.Микитюк [9] аналізувала вторинну композиційно зумовлену номінацію в англійських коротких оповіданнях, частково торкаючись питань дескрипцій; М.Євсєєва [5] досліджувала описові сполуки в складі образних найменувань на матеріалі російської поезії; І.Нестеренко [10] використовує термін “непрямі номінації” осіб, працюючи переважно з апелятивами.

Існує чимало визначень дескрипцій [див. 1, 3, 7, 8, 16, 18], ми ж підтримуємо думку Н.Арутюнової [1], яка застосовує цей термін для позначення одного із видів номінацій, а саме – описового.

Різниця між дескрипцією і номінацією полягає в тому, що номінації – це “мовні одиниці, які характеризуються номінативною функцією, тобто служать для називання і вичленування фрагментів дійсності і формування відповідних понять про них у формі слів, словосполучень, фразеологізмів і речень” [8, с.336], а дескрипції – “...загальні назви та іменні вирази, які отримують здатність до референції тільки в контексті речення” [8, с.275].

Таким чином, основними ознаками дескриптивних конструкцій є описовий характер, можливість здійснення референції і залежність успішного розшифрування їхнього значення від контексту чи ситуації. Ці характеристики виявляються у різних видах дескриптивних сполук. Спробуємо висвітлити один із фрагментів типологічної схеми аналізованих одиниць, який досі не був досліджений, – структурні особливості.

Важливим критерієм класифікації описових зворотів, на нашу думку, є кількість складових частин, у зв'язку з чим виділяємо такі їх формальні різновиди:

1. **Монолексемні** дескрипції – складаються з одного слова. Вони бувають:

- **власне монолексемні;**

а) іменники (прості чи складні утворення):

До вагончика підкотила жовта “Лада” рибмайстра.

Шкляр Г. Човни причалюють увечері // [6, с.398];

б) **оказіональні найменування**, що використовуються у художньому тексті з метою яскравішої кваліфікації номіната (найчастіше це асоціативно-образна, тропеїчна характеристика), яка увиразнюється аксіологічними конотаціями. Наприклад:

Знову починали мучити думки: “Ненавиджу. Всіх! А за що їх любити? Обмежені лякливі істоти. Страусюки і страусюченки, що ховають свої порожні голови в маленьких затхлих світенятах і не хочуть через тваринний ляк бачити світ таким, яким він є.

Цимбалюк Г. Туга // [6, с.391];

в) у ролі іменників можуть виступати субстантивовані слова, найчастіше – прикметники:

*Глупої ночі в спальні директора Астроцентру спалахнув телеекран. Якусь хвилику **черговий** дивився на сиву людину в ліжку, ніби вагаючись, потім губи ворухнулися, і в спальню увірвався схвильований баритон.*

Залата Л. “Передаю координати...” // [13, с. 315].

Відносячи такі текстові одиниці до розряду описових номінацій, підтримуємо думку вчених, зокрема Селезньова М., який називає їх неповними¹ реляційними, оскільки до їхнього складу на рівні тлумачення входить повнозначне дієслово (*черговий* – людина, яка *чергує*). Основною особливістю дескрипцій зазначеного типу є те, що вони найчастіше використовуються для вказівки на зв'язок свого референта з якимись подіями, ситуаціями і/або об'єктами; у цьому контексті – чергування на певному посту у певний час.

Інколи значення монолексемної дескрипції може бути передбачливо пояснене автором чи наратором художнього тексту за допомогою інших описових конструкцій, наприклад:

*До цього моменту король і сейм Рес Публіки вже тричі проголошували Немирича **інфамісом** (позбавленим громадянської честі та шляхетства) і двічі – **банітою** (позбавленим будь-яких прав і захисту з боку держави й суспільства).*

Андрухович Ю. Самійло з Немирова, прекрасний розбишака // [14, с. 192];

- **усічена дескрипція**, узусне використання якої передбачає наявність у її складі двох чи більше лексем, а певний контекст і потреби текстотворення скорочують таку описову сполуку до одного слова:

¹ Неповна дескрипція – та, якій у базі знань відповідає більше одного об'єкта [18, с.65]. За термінологією Б.Рассела – невизначена [16, с.42].

а) ...я успішно закінчував писати дисертацію, керівник [замість – науковий керівник] мене підганяв, прохоплюючись про сприятливий збіг зірок та актуальність теми.

Тарнавський В. Дерево життя // [6, с.332].

Подібне усічення в усному і писемному мовленні відбувається з метою економії лексичних засобів за умови однозначного декодування повідомлення адресатом. Цьому сприяють його пресупозитивні знання (написання дисертації передбачає призначення саме наукового керівника), а також контекстуальне оточення аналізованої одиниці, яка утворює логічну пару зі своїм корелятом – лексемою “дисертація”. Усічена дескрипція “керівник” характеризує денотат за релевантною ознакою “керування процесом написання наукової роботи”, яка є єдиною і найважливішою для побудови аналізованого фрагмента тексту. Структурно такі дескрипції кваліфікуємо як одиничні іменники, трансформовані найчастіше з узгоджених іменникових словосполучень.

б) ...Я вже й до окуліста ходив (напитав старого, досвідченого, гадав, зарадить). Із зором, каже, в тебе все гаразд...

Бруслиновський Є. Фрагменти диму № 1-8 // [15, с.49].

Тут пропущено слово “окуліст” (або “лікар”), яке цілком відновлюється із контексту.

Порівняймо ще:

Прийшли діти зі школи, а Михайлик годину уоплідь забився в кут і плаче. Давали в школі одежину бідним і з багатодітних, хотіли і йому куфасчку дати, але чоловік з району вчув, що син дяка, і наказав то.

Портяк В. Гуцульський рік // [15, с.530].

Такі усічення здійснюються в усному і писемному (в окремих випадках) мовленні з метою уникнення тавтології і застосовуються при однозначній референції, яка може відбуватися за умови безпосередньої контекстуальної близькості усіченої та попередніх і наступних (зокрема, визначених) дескрипцій чи прямих номінацій.

Спільною ознакою обох аналізованих фрагментів є і те, що вони передають усне, розмовне мовлення персонажів новел, серед специфічних рис якого важливе місце займає конситуативність. У розмовному мовленні повноцінною складовою частиною акта комунікації є ситуація, яка органічно “вплавляється в мовлення” [17, с.19]. Таким чином, контекстуальність і конситуативність є двома найважливішими умовами правильного дешифрування подібних описових сполук. Конситуативність відіграє роль у випадку візуального контакту адресата мовлення з об'єктом, презентованим описовим зворотом. Підкреслимо: при цьому необхідно чітко розрізняти дескрипції і займенники, які виконують переважно дейктичну, а не кваліфікативну функцію, оскільки є одним із засобів здійснення референції тільки у вузькому контексті. Основна ж відмінність дескрипцій від займенників полягає в тому, що вони, на відміну від вказівних слів, потенційно можуть трансформуватися в **розгорнуті описові сполуки**.

Свою дейктичну роль займенники здійснюють по-різному. Так, вказівний займенник “той”, що не має самостійного значення, виконує роль своєрідної “двосторонньої стрілки” або “виноски”. Вона допомагає розшифрувати його значення, відсилаючи до контексту, який містить розгорнуті описові кваліфікативні конструкції:

“Свояки дядька Миколи вели мову з худим поважним чоловіком. Той був убраний у білий полотняний костюм із вишитою сорочкою, а його капроновий дірчастий капелюх лежав на підвіконні. Це була єдина в роду персона, яка досягла високого рангу службовця”.

Шевчук А. Тризна по-домашньому // [2, с.92].

Таким чином, займенники, основна ознака яких – дейктичність, і дескрипції, що відзначаються насамперед описовістю, у тексті нерозривно пов’язані, є взаємодоповнювальними і взаємозалежними;

в) використання ще одного виду усічених дескрипцій зумовлене прагматичною заборонаю прямої номінації об’єкта (так зване табу):

- *А як там... у Чернігові... що сказали?*
- *Нічого, – обізвалась тихо, – **того** нема* [мається на увазі онкологічне захворювання].
- *А тримали довго.*

Пономаренко Л. Синє яблуко для Ілонки // [6, с.309].

На нашу думку, вказівний займенник той у наведеному фрагменті можна кваліфікувати як елемент усіченої дескрипції, яка функціонально є аналогом повної описової сполуки (порівняймо в розмовному мовленні: та біда, та хвороба, та страшна хвороба) чи прямої термінологічної номінації (онкологічне захворювання) і відіграє роль прагматично зумовленого синоніма усіх перелічених назв;

г) наступний аналізований фрагмент презентує усічені моноклексемні дескрипції, які мають чітко визначене функціональне навантаження – передають суб'єктивну, контекстуально зумовлену оцінку об'єкта:

*Чого вона водить дівчинку на музику? Її треба водити на малювання і вишивання, дівчинка вся в мене! А **твоя** [замість – твоя дружина] не розуміє, що треба дитині. Боже, Боже! Ще й **таким** Бог дає дітей...*

Кононенко Є. Нові колготи // [6, с.185].

Своє завдання названі засоби вираження експресії виконують по-різному. Якщо перша дескрипція має фамільярно-розмовний, навіть неприязний характер (в аналізованому тексті передає ставлення свекрухи до невістки), то значення наступної усіченої описової одиниці є несамотійним і цілком залежить від контекстуального оточення. У наведеному сегменті вона має те ж емоційне забарвлення, що й попередня дескрипція, а семантика її потенційно відкрита і допускає ряд різнопланових розшифрувань: *таким нерозумним, недогадливим, недбалим, байдужим тощо.*

Значеннева несамотійність подібних мовних засобів чіткіше виявляється у результаті повної трансформації фрагмента новели і перенесення аналізованої дескрипції у контекст із полярною, позитивною семантикою. У такому випадку

вона одразу замість знака “–” отримує “+”, відповідно до експресивного навантаження новоутвореного сегмента:

**А твоя дружина - прекрасна жінка. Боже, Боже! Ще й таким Бог не дає дітей...*

Порівняймо ще:

Глянувши у віконце, відразу ж оцінив нафарбовану службову особу років тридцяти, яка противно кривила в рурку губи. “Така тільки ментів накличе”, — подумав, круто розвернувся і вийшов на вулицю.

Цимбалюк Г. Холодний ноктюрн // [2, с.146].

В аналізованому сегменті усічена дескрипція “така” знову ж таки відіграє роль своєрідного адгерентного носія ознак, закумуляованих у сусідній розгорнутій описовій сполучі. Її семантика залежить виключно від контексту (попереднього фрагмента новели), який сприяє декодуванню художнього тексту. Семантичне наповнення лексеми “така” має яскраво виражений несамостійний характер і потребує пояснення, тобто своєрідної “виноски”, роль якої і виконує попередня кваліфікаційна дескрипція.

2. **Полілексемні** описові звороти – містять від двох елементів (такі трактуємо як **двокомпонентні**) до невизначеної кількості складників:

Мешканці голубника раптом замовкли всі, принишкли, аж стеля, здається, знизилася на ту тишу – всі вони запримітили у своєму житлі новачку.

Концевич Є. Голубко моя сиза // [2, с. 106].

Найвищим виявом полілексемних дескрипцій є **розгорнуті** (Н.Арутюнова) – це великі (багатокомпонентні) описові конструкції, які дають об'єктові повну (або значну) характеристику, можуть містити його власне ім'я:

Ще в молодших класах якийсь час я приятелював з донькою млинаря – Ляною, дуже вродливою, як не дивно, і розумною дівчинкою з незвичного кольору попелястим волоссям.

Палинський В. Грибна галявина // [12, с.15].

Полілексемні описові сполуки (а особливо – розгорнуті) дають авторові можливість якнайкраще реалізувати свої інтенції, характеризуючи об'єкт за тими ознаками, що видаються йому найважливішими на кожному етапі створення інформаційно-комунікативного простору тексту. Функціонально дескрипції аналізованого виду вважаємо за доцільне поділити на дві групи:

1. Описові сполуки, які комплексно кваліфікують денотат:

Неперевершений аналітик-штабник, блискучий планувальник операцій, але страшенний зануда наш начальник відділу спецоперацій Генерального штабу Українського Війська, цей полковник Щеневмерлий.

Кожелянко В. Українська книга мертвих // [4, с.159].

2. Дескрипції-носії аспектної характеристики, серед яких виділяємо кілька семантичних підгруп:

- контекстуально-аксіологічні дескриптивні конструкції:

...мені вже тридцять три, мені треба чоловік, якому б хотілося стелити ліжко, який би цікавився, про що я думаю, як одягаюсь і чому затримуюся після роботи...

Даниленко В. Зачаровані ходою // [2, с.157];

- ідентифікаційні:

Кілька місяців тому з групою туристів до Риму приїхала сонячноволоса блондинка неповних сорока років. Струнка, тоненька, вона виглядала значно молодшою. Сподівалась швиденько знайти роботу і покинути туристичний автобус.

Семенкович Н. “На круги своя...” // [19, с.63];

- дескрипції, які передають портретну характеристику з прихованим чи явним порівнянням:

Соломія тої ж миті опинилася на землі, перелетіла села, міста, діброви, і на широкому битому шляху побачила прохача, зарослого, висхлого, в лахмітті, чимось схожого на святого мученика чи на ченця-затворника. Зойкнула, впізнавши свого Андрія.

Мотрич К. За таїною неба // [6, с.257];

- описові сполуки, що містять вказівку на вікові ознаки об'єкта:

...за столом сидів його найстарший син Митро, ще не легінь, а так – хлопчук, якому ще молоко на губах не обсохло, і байдуже дивився на нього.

Габор В. Любаска. // [6, с.76];

- реляційні дескрипції:

Завідуючий психіатричним відділенням лікарні (друзяка, за однією партою у школі сиділи) запропонував перебути лихі часи в нього в диспансері.

Бруслиновський Є. неблизький світ арабські емірати // [15, с.50];

- експресивні чи експресивно-оцінні:

Навіщо ганьбиш людей, до яких тобі, як до неба! Це брудно! А чистота приходить у світ із жінками, які за своє життя знали тільки одного мужчину! Які не носять прикрас! Які не користуються косметикою, як моя дружина!

Кононенко Є. Земляки на чужині // [6, с.183];

- дескрипції, які фіксують постійний чи тимчасовий статус об'єкта:

Але оскільки в невеликому містечку майже всі знали один одного, погоджувались на цю важку і брудну роботу [доглядати дідуся] тільки українки. І це зрозуміло, бо найважча і найневигідніша праця – для тої, яка не має дозволу на проживання в Італії, яка не знає мови, яка не має наміру довго затримуватися на одному місці.

Семенкович Н. Чому плакала Руся? // [19, с.37].

Є. Концевич в оповіданні “Голубко моя сиза” замість прямих номінацій “голуби”, “голубка” і “голуб” використовує три багаточленні кореферентні (співвідносні) ряди, які, об'єднуючись у спільне тематичне поле, образно характеризують названі денотати:

1. Войовниче нашорошені господарі → мешканці голубника → милі дружини → недоречні... поклонники → настирливі нахаби → обридливі настирливіці → почесна свита → залицяльники →

засліплені свіжою вродою чужачки самці → їхні законні й вірні дружини → подружні пари → розпашілі кавалери → кохана пара → їхні вихованці → безпарні голубки.

2. *Новачка → синьо-блакитна птаха моєї голубої мрії → новенька обранка → ця зайда → зайшла жар-птиця → така не в міру вірна й пам'ятлива подруга → гоноровита незнайомка.*

3. *Парубок-чоловік → жоден із тих несподіваних для неї претендентів → підставлений партнер → здобувальник її прихильності → кандидат на нареченого → якийсь непотріб → високолотний кадр → найкращий голуб [2, с. 100-116].*

Отже, проведений аналіз дає можливість зробити такі висновки: дескрипції, тобто описові конструкції, з формальної точки зору за найзагальнішими ознаками поділяються на **моно-** та **полілексемні**, які в свою чергу мають ще кілька різновидів:

- **власне монолексемні** – складаються з одного слова (іменника чи субстантивованої частини мови);
- **усічені** – узуально містять два чи кілька слів, але ситуативно скорочуються до однієї лексеми. Можуть зазнавати подальшої чи зворотної трансформації (*науковий керівник ↔ керівник ↔ мій керівник* і т.д.);
- **двокомпонентні**, які потенційно переходять у **полілексемні** з невизначеною (будь-якою, залежно від бажання наратора художнього тексту) кількістю складників;
- **розгорнуті** (термін Н.Арутюнової) описові сполуки, що дають суб'єктові повну, значну чи аспектну характеристику.

Використання кожного із цих різновидів дескриптивних конструкцій зумовлюється багатьма факторами:

- ◆ особливостями суб'єкта чи об'єкта номінації (наприклад, вказівкою на постійний чи тимчасовий статус об'єкта – “*черговий*”);

- ◆ інтенціями адресанта (скажімо, з метою посилення негативної кваліфікації референта дескрипції – “*страусюки і страусюченки*”);
- ◆ прагматичними чинниками (пряма номінація може належати до так званих мовних табу – “*те*” замість назви хвороби);
- ◆ потребами текстотворення (образні описові кореферентні номінації різної структури замість номінацій прямих тощо).

Бібліографія

1. Арутюнова Н.Д. Дескрипции и дискурс // Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-е изд., испр. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – I-XV, С. 95-129.
2. Вечеря на дванадцять персон: Житомирська прозова школа / Упоряд., передм., літ. ред. В.Даниленка. – К.: Генеза, 1997. – 544 с.
3. Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст. – Монографія. – Івано-Франківськ: “Плаї”, 1997. – 178 с.
4. Кожелянко В. Дефіляда. Роман, новели. – Львів: Кальварія, 2001. – 196с.
5. Євсєєва М.Г. Специфіка конотативних значень образних номінацій в художньому тексті: Авторефер. дис. ...канд. філол. наук. – Донецьк, 2004. – 16 с.
6. Квіти в темній кімнаті: Сучасна укр. новела: Найяскравіші зразки укр. новелістики за останні п’ятнадцять років / Упоряд., передм., літ. ред. В.Даниленка. – К.: Генеза, 1997. – 432с.
7. Куриляк Л.П. Кореферентність у сучасному українському текстотворенні: Авторефер. дис. ...канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 24с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 682 с.
9. Микитюк І.М. Функціонування вторинної композиційно зумовленої номінації у художньому тексті (на матеріалі короткого англomовного оповідання): Авторефер. дис. ...канд. філол. наук. – Львів, 2003. – 20 с.

10. Нестеренко І.Я. Явища непрямой номінації в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Вінницький держ. педагогічний ін-т. – Вінниця, 1997. – 195 арк.
11. Опудало: Укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття / Упоряд., передм., літ. ред. В.Даниленка. – К.: Генеза, 1997. – 384 с.
12. Палинський В. Грибна галявина // Форма(р)т. – 2001. – №1. – С.15-18.
13. Пергамент старого Теренція: Фантастичні повісті, оповідання / Упоряд. В.В. Головачов. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 318 с.
14. Повернення деміургів / Плерома 3'98. Мала українська енциклопедія актуальної літератури. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 288 с.
15. Приватна колекція: Вибрана українська проза та есеїстика кінця ХХ століття / Упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. В.Габора. – Львів: ЛА "Піраміда", на замовлення приватного підприємця Говди І.В., 2002. – 628 с.
16. Рассел Б. Дескрипции // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика. Проблемы референции. – М.: Прогресс, 1985. – С. 41-54.
17. Русская разговорная речь / Отв. ред. Е.А.Земская. – М.: Наука, 1973. – С.19.
18. Селезнёв М.Г. Референция и номинация // Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. – М.: Наука, 1987. – С. 64-78.
19. Семенкович Н. На паперті Колізею. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 76с.

Babij Iryna

Varieties of descriptive constructions in modern "small prose": structural parameters

In the annotated article one of fragments of classification chart of descriptive constructions is lighted – their formal parameters. The conducted researches ground to do such conclusions. From the formal point of view after the most general signs of descriptions are divided on monocomponentions and policomponentions. Each of these varieties in same queue has a few groups the use of which is predetermined by different factors: by the necessities of character-drawing, intentions of addressing, pragmatic factors and others like that.

Keywords: description, nomination, qualification, structure, context, transformation.